

AM STI. FEUJÉ DE GUILLOIS

Cafè i cultura per arreglar el món

Casinos, ateneus i societats, una experiència ciutadana d'autogestió

Durant les primeres dècades del segle XIX es registra un canvi social derivat del nou model econòmic capitalista, bàsicament industrial. El nou context, eminentment urbà, genera necessitats i problemes que l'embrionària implicació de l'Estat en el benestar de les persones no vol ni pot resoldre. És així com sorgeixen petits nuclis associatius que, amb constants i variants, s'estenen per tota la geografia catalana. En essència, la iniciativa s'articula en funcions de suplència, especialment en el camps de la previsió social i la formació d'adults i de dotació d'espais de sociabilitat, en què la trobada al cafè propicia iniciatives culturals i lúdiques diverses, sense oblidar la dimensió econòmica d'aquests centres com a lloc de negoci basat en els contactes socials. En el pla econòmic, també cal contemplar la iniciativa de cooperativa de consum que l'existència de certes entitats i espais propicia.

ROSA MARIA GIL I TORT > TEXT

«La vida quotidiana de les persones ordinàries que viuen en societat només a una mirada trivial pot semblar trivial».

JOSEP GUISADO. «Cultura popular, identitat i política, una reflexió antropològica, una aproximació històrica». *Terme*, núm. 10 (2005).

La taxonomia ens porta noms tan evocadors com *El Porvenir*, *La Unión*, *La Constància*, *La Amistad*... i recull variants funcionals i patrons territorials diversos, tal com es veurà en l'article elaborat per Erika Serna i Teresa Solé. També variarà el nom oficial del centre, que es pot escurçar o traduir segons les èpoques. La nomenclatura es divideix en dues grans esferes: el casino, amb finalitats eminentment recreatives, i l'ateneu, nascut de la voluntat de formació de les classes treballadores analfabetes a conseqüència de l'absentisme escolar i el precoç treball infantil a les fàbriques i al camp. Aquesta educació no formal es complementarà amb conferències i cursets, en una tradició que ha arribat fins als nostres dies. En

aquests centres sovint també s'introduirà l'higienisme i la gimnàstica, absents dels programes escolars de l'època. Al mateix temps, la pràctica esportiva és l'embrió de moltes entitats, com el mateix Grup Excursionista i Esportiu Gironí, i segueix essent una constant que ha arribat fins avui.

Autogestió avant la lettre

Entre el casino i l'ateneu, hi ha un petit univers que matisa la realitat amb denominacions com societat, cercle, centre, sovint acompanyades de l'apel·latiu que definia la ideologia dels fundadors, ja sigui de caire religiós, polític o filantròpic. Tal com s'anirà veient al llarg del dossier, l'entitat originària pot haver derivat en altres funcions complementàries seguint els signes del temps. Veurem, per exemple, que a l'Alt Empordà la majoria

La nomenclatura es divideix en dues grans esferes: el casino, amb finalitats recreatives, i l'ateneu, amb la voluntat de formació de les classes treballadores

PERE DURAN

sorgeixen com a associacions de socors mutu —vet aquí els noms— i després derivaran cap a perfils d'ateneu o casino segons el cas. A la resta del territori, la fundació d'un centre se sol deure a finalitats recreatives, sovint per organitzar els actes de la festa major i el carnaval, i a poc a poc s'amplien i consoliden com a entitats de serveis en la societat que l'acull. En aquest sentit és il·lustratiu l'estudi de cas d'El Fraternal de Palafrugell, que presenta M. Concepció Saurí.

Una anàlisi de l'ADN de totes aquestes entitats revela unes constants que les defineixen i acoten respecte a d'altres associacions i iniciatives. En primer lloc es tracta d'un fenomen urbà, en el sentit de vila o ciutat, que convoca, en essència, assalariats i senyors. Uns amb horari i els altres amb molt de temps lliure. Es basen a exercir una suplència i independència del poder, en tots els àmbits, practicant la democràcia

interna en juntes i assemblees. D'aquesta manera esdevenen un espai de sociabilitat generador d'hàbits de conversa i consum cultural, de transmissió de valors i coneixement i, sobretot, de cohesió social entre iguals. En els pobles, la filiació als centres pot esdevenir més transversal, mentre que a les poblacions més importants es troben locals destinats als diferents grups socials.

Més de 150 anys fent cultura i alguna cosa més

La majoria dels centres veuen la llum al llarg del segle XIX. Les primeres iniciatives que tenim documentades serien d'entorn a 1845, data de les primeres activitats documentades del Casino Gerundense. Durant els anys trenta del segle XX viuran la seva etapa daurada amb gran efervescència. No hi serà gens aliè el perfil republicà de molts d'aquests centres, especialment els de caire més popular. La

>> Ambient de conversa a la gran sala del cafè d'El Fraternal de Palafrugell.

Esdevenen un espai de sociabilitat generador d'hàbits de conversa i consum cultural, de transmissió de valors i coneixement, i de cohesió social entre iguals

Un projecte coral

Aquest dossier té els seus inicis en una experiència de treball en equip desenvolupada durant l'any 2009 com a projecte d'exposició finançat per la Casa de Cultura de Girona. Un nombrós grup d'historiadors i arxivers del territori ens vàrem trobar per elaborar un treball de camp sobre la incidència del fenomen en l'àmbit gironí. Coneixíem la rica i variada història dels nostres casinos, ateneus i societats, i que era indissociable de la vida local de cada lloc. També érem conscients del ric llegat patrimonial i documental d'aquestes entitats. Tot plegat ens animà a engegar un ambiciós treball orientat a la realització d'un cens de les entitats existents i desaparegudes, que s'havia de presentar en una exposició que presentés la magna dimensió del fenomen, imprescindible per entendre la nostra realitat social i cultural. Aquesta exposició es complementava amb un catàleg i tenia vocació d'esdevenir itinerant i, en darrer terme, de fixar en els locals existents la memòria històrica de cada entitat mitjançant un element permanent. Vàrem arribar a identificar un total de 216 centres, alguns d'històrics i molts encara actius. Tot plegat, però, com tantes iniciatives sorgides aquests darrers anys, es va veure estroncat per la crisi omnipresent que ens estenalla. Serveixi aquest treball de reconeixement als 23 autors que van col·laborar en el projecte, raó essencial de la riquesa i qualitat de la informació recollida. No podem citar aquí el nom de tots. Figuren en un llistat a la *RdG* digital, i de ben segur que els trobareu, a cada poble i ciutat, liderant la recerca històrica amb esperit infatigable malgrat les circumstàncies, i treballant en arxius, biblioteques i instituts, dels quals obren la porta cada dia malgrat la manca de recursos. El nostre agraïment i reconeixement més sincer, i també a la institució per haver-nos fet confiança en aquell projecte.

Rosa Maria Gil i Tort

>> *Entrada del teatre del Patronat Parroquial de Can Panxut de Salt (1964).*

AM SALT. COL. V. SANTIAGO. AUTOR DESCONEGUT

Guerra Civil suposarà una batzegada forta, com era previsible, i la postguerra marcarà un canvi de signe en un ambient gens propici a la sociabilitat i a les iniciatives ciutadanes. Molts centres pateixen la depuració material dels seus fons bibliogràfics i documentals i també —cas encara més trist— de les persones que estaven a càrrec de la institució. Serà, sense matisos, l'etapa més fosca a què s'han d'enfrontar aquestes institucions. Les que sobreviuran ho faran entre la reorientació d'objectius i la fèrria fiscalització d'activitats i participants. En aquest moment es percep també un canvi en la manera de divertir-se de les persones. Neixen les primeres discoteques i sales d'espectacle en detriment dels espais tradicionals i, a la costa, aquest fenomen es troba molt relacionat amb la consolidació del turisme.

Els darrers anys del franquisme representen per a aquestes entitats una certa revifalla com a espais de reflexió, debat i presentació de propostes culturals i cíviques alternatives. Alguns dels centres aixoplugaran grups de teatre que seran l'embrió de brillants formacions de primera línia que renovaran l'escena del país, ja en democràcia. El mateix passarà amb les corals i grups musicals i amb moltes de les iniciatives culturals que floriran en les dècades següents, i que reconeixen la funció de bressol que els atorgaren aquests centres.

L'arribada de la democràcia, malgrat les bones perspectives iniciades a l'etapa anterior, va portar la decadència i desaparició de moltes entitats. El canvi de paradigma es concreta en part en les dificultats de mantenir un patrimoni arquitectònic ric però sovint decrepít, davant dels arguments de l'especulació i el progrés, tal com descriu Gemma Domènech en el seu article. La manca de relleu generacional en els llocs de decisió i també, en bona mesura, el sorgiment d'entitats amb funcions similars promogudes per un Estat que no valora prou a priori les potencialitats ciutadanes d'aquests espais faran la resta. Casinos, ateneus i societats són, per a les institucions de govern, elements del passat que cal protegir i mantenir, però sense una aposta seriosa d'integració en el nou model. Els ajuntaments i la mateixa Generalitat despleguen una xarxa de nous equipaments com centres cívics, biblioteques... que es veurà complementada per la

L'arribada de la democràcia, malgrat les bones perspectives iniciades a l'etapa anterior, va portar la decadència i desaparició de moltes entitats

AC CERDANYA. FONTS J.M. MARTÍ TERRADA. AUTOR DESCONEGUT

iniciativa de les obres socials de les caixes, que en època de bonança també contribuïen amb els seus equipaments socials a ampliar l'oferta sense racionalitzar la necessitat i la despesa. La ubicació i idoneïtat d'alguns d'aquests nous equipaments a vegades duplicarà funcions en condicions avantatjoses. Tot plegat condemna casinos i ateneus a sobreviure amb minses quotes i a dependre cada vegada més de les subvencions.

Innovar per continuar essent el que eren

Aquest seria el retrat dels nostres espais de sociabilitat fins al 2009, i aquesta era la situació amb què ens trobàrem els participants en l'estudi de camp realitzat en aquella data. Decadència i poques expectatives descrivien la situació de la majoria dels centres, molts dels quals es plantejaven el seu traspàs a mans

municipals per continuar subsistint. En els darrers tres anys, el panorama d'aquests espais socials ha variat lleugerament. La sacsejada imposada per la crisi ha ressituat les seves funcions i ha obligat a replantejar-se d'altres fonts de finançament en el nou context. Per una banda, l'experiència i la tradició d'anys i, sobretot, la imbricació social d'aquests centres en l'entorn els ha erigit com a espais de introspecció veïnal i de provisió de vida social i serveis culturals a l'abast, entre usuaris de sempre i nous. Per altra banda, casinos, ateneus i societats han vist com les possibilitats de competència dels equipaments públics —i també dels adscrits a les obres socials de les caixes— disminuïen, desgraciadament, uns per la manca de recursos i personal, i d'altres per la reorientació de les entitats financeres. Les retallades també han afectat de ple les subvencions

>> Entrada del teatre del Casino Ceretà a la plaça de Barcelona. Puigcerdà, cap a 1910.

«Algú s'ha preguntat, si els ateneus s'haguessin de crear avui, quines necessitats de la societat haurien d'ajudar a solucionar? La resposta és segurament la clau per saber què fer si volem sobreviure».

MARTA SUBIRÓS, presidenta del Casino Menestral Figuerenc. *Ateneus* núm. 4, juny de 2011.

La sacsejada imposada per la crisi a aquests espais ha ressituat les seves funcions i ha obligat a replantejar d'altres fonts de finançament en el nou context

>> *Retrat de grup de l'Orfeó Popular Olotí (1918).*

que mantien aquestes velles entitats, però també és cert que la seva filosofia i essència basada en la cooperació, el voluntariat i el fet d'haver crescut i sobreviscut en un entorn de precarietat econòmica permanent les ha agafat més preparades per al declivi.

El 14 d'abril de 2012, en el context de l'assemblea general de socis, la Federació d'Ateneus de Catalunya, nascuda el 1983, i que actualment agrupa 150 entitats, presentava el seu Manifest. En el document es refermaven els seus valors de cultura associativa de base en la defensa de la llengua i el país i es reivindicaven els seus valors de respecte, igualtat, civisme, democràcia i solidaritat. El Manifest animava a reunir actius socials i culturals davant la difícil situació, i posava a disposició del país l'experiència, el potencial humà i les infraestructures per continuar desenvolupant les funcions i objectius que marcaren l'inici d'aquestes entitats. En definitiva, «treballar com ho hem fet sempre, col·laborant amb les administracions i actius culturals del país, per garantir un treball comú per projectar un futur millor».

En l'horitzó dels responsables de moltes d'aquestes societats es beslluma la necessitat de no perdre el caràcter d'avantguarda del primer terç del segle XX, de recuperar en la societat de la informació l'esperit de l'ateneu com a generador de debat social i integrador de nous, com va passar amb la creació

de casals obrers, centres catòlics... Tot plegat en el marc de la nova societat en xarxa i de col·laboració amb els altres equipaments públics veïns. Aquesta realitat es descriu en l'article que sobre la dimensió més contemporània d'aquests centres ha escrit Pep Torner.

Ja per acabar, recollim una aportació de Pep Montes, [Ateneus núm. 3, desembre de 2010], aleshores director del CoNCA, que defensava que per mantenir el paper innovador dels ateneus calia deixar la història al seu lloc. «Una idea que pot ser polèmica. [...] Les entitats actuals idealitzen el passat i sembla que el que hem de fer ara és el mateix que es feia fa un segle. Això és traïr l'esperit ateneista, perquè no innovem [...]. Si perdem aquesta perspectiva perdem l'essència dels ateneus».

Rosa Maria Gil i Tort
és historiadora i arxivera.

Per saber-ne més

BAGUÉ, Enric. *El Palafrugell popular*. Ajuntament de Palafrugell. Palafrugell, 1995.

GALÍ, Alexandre. *Història de les institucions i dels moviments cultural a Catalunya, 1900-1936*. Fundació Alexandre Galí. Barcelona, 1982.

Ateneus, núm. 1 al 6. Federació Catalana d'Ateneus. Barcelona, desembre 2009 – juny 2012.

«Les entitats idealitzen el passat i sembla que el que hem de fer ara és el mateix que es feia fa un segle. Això és traïr l'esperit ateneista, perquè no innovem»